МАУП

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІНСТИТУТ
імені Митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля
Української Православної Церкви Блаженнішого Володимира
Приватного акціонерного товариства "Вищий навчальний заклад
"Міжрегіональна Академія управління персоналом"

УКРАЇНСЬКА МОВА І НАЦІЯ

Збірка наукових праць

(за матеріалами роботи круглого столу
"Українська мова та мовна політика на
сучасному етапі розвитку держави"
(9 листопада 2011 р.)

Хмельницький, 2012

УДК 811
ББК 812
З 41

Редакційна колегія:
Білий Л. Г., кандидат педагогічних наук, директор ХІ МАУП (голова ред. колегії); ***Вашеняк І. Б.***, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри загальнонаукових та загальноосвітніх дисциплін ХІ МАУП; ***Олійник В. В.***, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри загальнонаукових та загальноосвітніх дисциплін ХІ МАУП.

Рецензенти:
Мельник Р. М., кандидат філологічних наук (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія);
Петрушенко О. О., кандидат філологічних наук (Хмельницький економічний університет).

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Хмельницького інституту МАУП
(протокол № 1 від 26 січня 2012 р.)

Українська мова і нація / Збірка наукових праць. – Хмельницький : Вид-во ХІ МАУП, 2012. – 102 с.

У збірці подано наукові статті за матеріалами роботи круглого столу “Українська мова та мовна політика на сучасному етапі розвитку держави”, який відбувся 9 листопада 2011 року. У наукових публікаціях порушуються актуальні мовні проблеми: роль мови в формуванні та самовираженні особистості; розвиток української мови на сучасному етапі; двомовність в Україні та ін.

Адресовано широкому колу читачів, причетних до вивчення сучасної мовної ситуації в Україні: студентам, магістрантам, викладачам вищих навчальних закладів, учням та вчителям загальноосвітніх шкіл.

За зміст статей несуть відповідальність автори. Редакційна колегія не завжди поділяє погляди авторів.

© Хмельницький інститут
Міжрегіональної Академії управління персоналом, 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА…….5

Білий Л. Г.
ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ……...6

Авсієвич А. В.
ЗНАЧЕННЯ МОВИ В ЮРИДИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ…….8

Бабій Н. В.
МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ СТАН…..12

Бельська К. Ю., Українець Т. Б.
УКРАЇНСЬКА МОВА В УКРАЇНСЬКОМУ ІНТЕРНЕТІ…….17

Білик Н. В.
МОВЛЕННЄВА КУЛЬТУРА ВИКЛАДАЧА……21

Вашеняк І. Б.
СУЧАСНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ……24

Вільчинська С. Б.
МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІТЧИЗНЯНОЇ РЕКЛАМИ…….27

Гріца О.
СЛЕНГ ЯК СКЛАДОВА МОЛОДІЖНОЇ СУБКУЛЬТУРИ……31

Гуменюк О. В.
ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОЇ МОВИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ…….34

Гундерук Л. М.
ФЕНОМЕН КОМУНІКАЦІЇ У СТАНОВЛЕННІ І РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ……37

Івановська Т. Б.
СУРЖИК ЯК МОВНА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ…..44

Костенко Д. В.
СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ…….47

Михайлова С. В.
УКРАЇНСЬКА МОВА ТА КУЛЬТУРА НА ТЕРИТОРІЇ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ……..54

Д. В. Костенко
старший викладач кафедри
загальнонаукових та загальноосвітніх дисциплін
Хмельницького інституту МАУП

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Історія української мови починається від праслов'янської мовної єдності (до 6 ст. н. е.). Прабатьківщину слов'ян досі з цілковитою точністю не визначено, але археологічні та лінгвістичні дані свідчать про те, що вона, вірогідно, займала простори Східної Європи від Вісли і Одера до Дніпра. Вже в доісторичний період слов'яни ділилися на венедів (західні слов'яни), антів (східні слов'яни) і венів (південні слов'яни). У формуванні східнослов'янських племен брали участь анти і склавени. Нащадками антів є руси, або русичі - наддніпрянське слов'янське плем'я, яке зіграло велику роль в об'єднанні інших східнослов'янських племен в одну державу - Русь. Ці східнослов'янські племена-поляни, древляни, дуліби, волиняни (бужани), угличі (уличі), тиверці, білі хорвати, сіверяни, дреговичі, кривичі, словени, в'ятичі, радимичі – мали спільну в своїй основі мову, яка однак, розпадалася на племінні діалекти. Сукупність цих говірок утворювала східнослов'янський мовний масив, або давньоруську мову [1, с. 105]. Зважаючи на постійні контакти між східнослов'янськими племенами, можна припускати можливість змішування їхніх говірок. Проте були, принаймні, три фонетичні риси, які чітко відділяли північно-східнослов'янські племена від південно-східнослов'янських: наявність [g] на півночі, якому на півдні відповідає звук [h], протиставлення палаталізованих приголосних перед [е] на півночі не палаталізованим на півдні і акання у ненаголошеній позиції на півночі. Достовірно можна твердити, що південно-східнослов'янські племена – поляни, деревляни, сіверяни, угличі, тиверці, волиняни – не знали [g], у них було відсутнє акання і, ймовірно, палаталізація приголосних перед [е]. Що ж до північно-східнослов'янських племен, то, мабуть, деяким з них були властиві всі три фонетичні риси, а деяким тільки окремі [2, с. 56].

Південно-східнослов'янські племена у 8-9 столітті об'єдналися у першу східнослов'янську державу – Київську Русь, яка у 988 р. прийняла християнство. Разом з новою релігією на Русь прийшло письмо. Руські племена знали його й раніше, але книжковий потік усе ж невіддільний від християнізації. Писемні пам'ятки 11-12 століть засвідчують у мові південно-східнослов'янських племен такі риси: чергування [у] з [в], [е] з [о] після шиплячих та [j], вживання фрикативного [г], середнього [и]; іменникове закінчення -ови-еви у давальному відмінку однини чоловічого роду [3, с. 20].

Нові протоукраїнські мовні особливості з'являються після занепаду глухих голосних ъ та ь тобто з кінця 12-13 ст. Відбувається перехід

етимологічних [о] та [е] в новозакритих складах у звуки іншої якості, найімовірніше в дифтонги, а згодом у монофтонги [у] та [і], ствердіння приголосних перед [и], перехід [л] у [в] в кінці слова та складу, зберігається дзвінка вимова приголосних у кінці слова і складу, розвиваються придихові звуки на початку слова перед голосними. Ці явища відображаються у текстах у вигляді типових описок.

Державні кордони, що виникли в 13 ст. внаслідок нападу на Русь монголо-татарської орди, сприяли тому, що кожна з трьох діалектичних груп стала розвиватися за своїми власними законами. Процес диференціації східнослов'янської мовної єдності, що починається у домонгольський період, завершується у післямонгольський.

Незважаючи на належність південно-східнослов'янських території до різних держав (Литви, Польщі, Молдови та Угорщини) між її складовими в 14-15 ст. і пізніше існували тісні торгово-економічні зв'язки. У цей час формувався єдиний для цих земель внутрішній ринок, зростали торги і ярмарки. Усе це сприяло усвідомленню носіями південно-східнослов'янських говірок належності до єдиного народу з єдиною, хоч дещо відмінною в різних регіонах, мовою. Головним осередком консолідації була Середня Наддніпрянщина, насамперед Київщина, Переяславщина і Чернігово-Сіверщина, які зберігали відносну незалежність у межах Великого князівства Литовського. Звідси новотвори, що виникали в центральних українських говірках, проникали й на інші українські землі. В утворенні передумов для формування українського народу значну роль відіграло Галицько-Волинське князівство, яке в 1-й пол. 13 ст. мало певний вплив на всю Наддніпрянщину й, зокрема, на Київ. Культурно-політичне, життя на західноукраїнських землях помітно впливало на мову давньоукраїнське граматично - функціональне. ядро староукраїнської літературної мови.

Пам'ятки української мови 16-17 ст. засвідчують продовження процесів в укр. вокалізмі *й* консонантизмі, пов'язаних з втратою [ъ], [ь]. Так, поряд із закономірним випадінням голосних [о] та [е] (з колишніх ъ та ь) у слабкій позиції (сон - сну, пісок - піску, овес - вівса) помічається їх збереження в окремих словах за аналогією до називного відмінка: мох - моху - мохом, лоб - лоба - лобом, рот - рота - ротом, лев - лева - левом. Регулярним явищем в українській мові стає поява нових [о] та [е] перед сонорними [л], [р], [м], [н]: вогонь, свекор, вихор, вузол, земель, пісень і подібне. Староукраїнські пам'ятки послідовно фіксують появу перед сонорним приставного [і]:, илвов (Львів), илжа, иръжавдєт і подібне). У сполуках трьох і більше приголосних, які виникли внаслідок редукцій ъ, ь, відбувало спрощення: позьдно > позно, стьлати > стлати > слати, мьгла мгла > мла (імла). У пам'ятках української мови це явище простежується в 14 ст.: исного, кажному власний, серце, та ін. Приблизно в цей же час відбувається і втрата приголосного [л] у формах минулого часу дієслів після попередніх

приголосних: понєсъ, умеръ, прирєкъ та ін. Особливістю українського консонантизму згаданого часу був перехід глухих приголосних у дзвінкі перед наступними дзвінкими. Найчастіше він спостерігався у прийменниках і префіксах: отъ > од< съ > з, а інколи й на межі кореня та суфікса просьба > прозба. Діяла й протилежна тенденція (у південно-східних говорах) – уподібнення дзвінкого приголосного наступному глухому: прутко (замість прудко), небощикь (замість небожчик) і подібне [4, с. 73].

Починаючи з 15 ст., регулярно засвідчується асиміляція пом'якшеним приголосним наступним [j] съ ролами, уживана, панованя і подібне. В результаті цього відбулося подовження приголосних: Запорожжа, ствержения, данння. У говорах південно-західного наріччя цей процес зупинився на зникненні [j] з одночасною палаталізацією попереднього приголосного: знанє, житє, зілє. Звук [л] у двох позиціях змінювався на [у]: після колишніх ъ, ь перед наступним приголосним і після голосних у формах минулого часу: видовбувати, шовк, мовчати, повно, покрывь, розваливъса. В українській мові, на відміну від російської та білоруської, відсутнє явище акання (крім північно-поліських говірок, сусідніх з білоруськими), тобто переходу [о] в [а] та [ь] у ненаголошеній позиції, хоч ще давньоруські пам'ятки фіксують випадки уподібнення попереднього голосного [о] до наступного [а]: манастырь, багатьство. А починаючи з 15 ст. в у писемних джерелах дедалі частіше з'являється написання: багатий, гаразд, гарячий, калач, хазяин. У позиції після [j] колишнє [е] перейшло в українській мові в [а]. Найдавніші випадки цієї фонетичної зміни засвідчуються пам'ятками вже в 13 ст. Вона послідовно відбулася в іменах - у початковій позиції наприклад Ярмоль, Ярофей, Ярема, Явтух, Явдоким, Явдоха і подібні, а також у флексі, життя, знання [5, с. 412].

Таким же давнім фактом є втрата початкового голосного перед приголосним у загальних і власних назвах: имати > мати, исполнити > сполнити, играт > грати, Иєрусалимь > Єрусалим, Иларионъ > Ларион > Ларивон, Исидорь > Сидор > Сидір і т. д. Характерною ознакою української мови є наявність протетичних приголосних. Написання з протетичним [в] перед [у], іноді перед етимологічним [о] трапляються уже в 13 ст.: ворьли, вовца, волтарь, вотчичь, вувчар. Перед початковим [а], рідше [о], розвинувся протетич [г]: гарба, гармата, гаспид, Ганна, горіх. У діалектах замість |г] можливе [в]: вострий, воріх і навпаки, замість [в] - [г]: гулиця, гулик. Колишні м'які шиплячі приголосні в українській мові стають твердими, що видно з пам'яток від 14 ст.: чый, жыто, чыним, нашыми, давшы, стоячы [6, с.382].

Відтоді ж у текстах з'являється буквосполука кг, яка вживається у запозичених словах (кгды, кгдыж, Кгедиминь), позначаючи нову приголосну фонему [г]. Ще раніше, десь у 10 ст., у фонематичну систему східнослов'янських мов проникає приголосний [ф], який тривалий час вживався тільки в небагатьох запозичених словах. Морфологічна структура

української мови свідчить також про закріплення у ній таких, наявних ще в давньоруський період форм, як кличний відмінок, чергування [г], [к], [х] із [з], [ц], [с] у давально-місцевих відмінках іменників І відміни та ін. До найхарактерніших морфологічних явищ відображених у пам'ятках починаючи з 16 ст., належать дієслівні форми на -но, -то і парадигматично зв'язані дієслівні морфеми із значенням майбутнього часу: -му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть. Інші морфологічні інновації пов'язані з редукцією окремих категорій, з перерозподілом слів між різними типами відмінювання, паралельних форм унаслідок діяння аналогії, заміною одних морфем на інші відповідно до загальних фонетичних змін та ін. [7, с.454].

Уже в 13 ст. пам'ятки української мови засвідчують утрату в іменниках форм двоїни і заміну їх на форми множини. Проте залишки двоїни в діалектах спорадично зберігаються досі (дві відрі, дві руці). Відбувається об'єднання спільною грамматичною формою іменників колишніх и-основ та а-основ (букы, цьркы, моркы - буква, церква, морква). Іменники з колишніми о-основами об'єднуються з й-основами (домъ, медъ, чинъ, станъ - і рабъ, конь та ін.). Внаслідок цього в родовому відмінку однини усталюється вживання закінчень -а та -у, які можуть взаємозамінюватися: става - ставу, листа - листу, звичая - звичаю, з дома - около дому і т. ін. У давальному відмінку множини іменників тривалий час зберігається давнє закінчення -ом (городомъ, тывуномъ, вікомъ, послухомъ), хоч уже з 13 ст. його витісняє флексія -ам (городамъ, закопамъ, унукам, мельникам). В орудному відмінку однини іменників жіночого роду на приголосний з 17 ст. подовжується кінцевий приголосний основи перед закінченням - у (-ю): зъ челяддю. У 14-15 ст. в українській мові активно функціонували давні короткі форми прикметників, успадковані від давньоруських часів (воленъ, готовъ, непорушенъ, малъ та ін.). Проте переважали повні форми, які спершу виступали у нестягненій формі, а з 16 ст. - у стягненій: сторожа острогова, козацька шабля, гусяча вика, велики очи [8, с. 322].

Пам'ятки староукраїнської мови відбивають досить строкату картину розвитку числівникових слів, яка в основі своїй була східнослов'янською, але в західних землях відчувався вплив сусідніх західнослов'янських мов. Поряд з один вживається єден (під впливом польської мови), поряд з двадцать -двадесат, поряд з осмнадцать – ос мого - надцать і подібне. Остаточно числівникова система усталилася як єдина в новій українській літературній мові, хоч у деяких сучасних українських діалектах і досі побутують давні форми.

В літературній мові широко вживалися активні дієприкметники. Такі сучасні розм. форми, як умирущий, невсипущий, пекущий і подібне, потрапили в усну мову з писемних джерел. Пасивні дієприкметники були широко представлені і в усній, і в писемній мові. Як і прикметники, вони спершу вживалися у повній і короткій формах, але згодом коротка вийшла з

ужитку. Українські дієслова успадкували від спільнослов'янської мови форми доконаного і недоконаного виду. Перші утворювалися від форм недоконаного переважно префіксальним способом, а форми недоконаного від форм доконаного - суфіксальним: чинити - учиниш, псувати - зопсовати; показати – показовати [9, с. 318].

У межах категорії виду формуються характерні для української мови роди дії. Більшість з них закріпилася і збереглася у сучасній українській мові (познімати, попочитати), деякі ж занепали (ітеративний недоконаний: даровывати, ношовати, чинивати). З колишніх східнослов'янських часових форм українське дієслово зберегло чотири: теперішній час, минулий час, давноминулий час і майбутній час. Часові парадигми у 14-15 ст., поряд з одниною і множиною, зберігали ще й форми двоїни. З чотирьох колишніх форм минулого часу - імперфекта, аориста, перфекта і плюсквамперфекта - українська мова успадкувала дві останні. Імперфект пам'ятки української мови майже не фіксують. Що ж до аориста, то він був досить поширений у документах, які мали виразний вплив церковнослов'янської мови. Тому форми типу дадох, заплатих, размыслих, і подібне, що часто зустрічаються в грамотах українською мовою з території Молдови, - факт не живої мови, а літературної, що зазнавала церковнослов'янського впливу. Форми аориста ще вживалися і в староукраїнській літературній мові 16-18 ст.

Колишній перфект у цей час стає єдиною формою минулого часу, а плюсквамперфект - давноминулого часу. Роль показника особи в обох часових формах спершу відігравали особово-часові форми допоміжного дієслова бути (ходилъ єсмь, ходилъ єси, ходилъ єсть...; ходилъ былъ єсмь, ходиль быль єси, ходилъ былъ єсть...), згодом - особові афікси, що розвинулися на основі допоміжного дієслова (ходилем, ходилесь, ходил; ходилем был, ходилесь был, ходил был і т. д.). Такі форми збереглися і в деяких сучасних західноукраїнських говірках [10, с. 74].

У більшості українських говорів роль показника особи у формах минулого й давноминулого часу перебирає на себе особовий займенник (я ходив, ти ходив, він ходив..; я ходив був, ти ходив був, він ходив був і т. д.). Поряд з двома традиційними формами майбутнього аналітичного часу (буду читати, будеш читати... і буду читал, будеш читал...) розвивається нова, синтетична (йму читати > му читати > чітатиму). Вона фіксується у староукраїнській літературній мові від початку 16 ст. (спиратиметьса, діспутоватимет, не спатимет). З того ж часу панівною аналітичною формою наказового способу в українській мові стає поєднання форм теперішнього і майбутнього простого часу з *часткою* нехай: нехай вержет, нехай пребывает і подібне. Розширюються успадковані від давньо- української мови синтаксичні функції прийменників. До давніх значень конструкції до + родовий відмінок додалося ще й значення, що виражалося конструкцією къ + давальний відмінок. Конструкція за + знахідний відмінок набула значення терміну, після якого щось відбуватиметься: "...а мы слюбуемъ ...єму

заплатити…". Прийменник за у сполученні з іменником у знахідному выдмынку зберігає в украънськый мові поширене в давньоруських діалектах значення визнання когось кимось: "... нас маєте за взор". Цей же прийменник у сполученні з іменником в орудному відмінку набуває значення "відповідно до", "згідно з": "За тым листом метрополитанским, а наиборзей за волею Бозскою, мешкалем в Берестю в покою час немалый" [11, с. 100].

У пам'ятках 17-18 ст. широко вживаються речення з незалежним інфінітивом, змістом яких є заперечення можливості здійснення дії у зв'язку з відсутністю її суб'єкта або об'єкта. Традиційно використовуються давні засоби граматичного оформлення сурядності й підрядності. Проте з'являються і нові способи вираження цих синтаксичних зв'язків. Так, відношення розділовості передає сполучник або, означальні підрядні речення поєднуються з головними за допомогою сполучників який (яка, яке, які); підрядні мети, поряд з традиційними сполучниками аби, жеби (жеб), починають використовувати сполучник щоби (щоб); у підрядних реченнях часу використовуються сполучники скоро (як скоро), тільки, лише (лиш), ледве; в умовних підрядних реченнях закріплюється сполучник коли, в допустових - хоч і т. ін.

Основу словникового складу української мови становить південно-східнослов'янська лексична спадщина. В пізніх пам'ятках і в сучасних діалектах досі вживаються такі давні слова, як: борзость (швидкість), братаничъ (син брата), буковина, вага (прилад для зважування), важити, валило (млин- сукновальня), вбачити, зважити (на що), великость, веснина (збіжжя, посіяне весною), вжити (спожити що-небудь), вжитокъ, виновати (звинувачувати), втискъ (утиск), выгонъ, визнавати (офіційно повідомляти, заявляти) і багато ін. Через західнослов'янські літературні джерела в українську мову - літературну й розмовну - проникало чимало латинізмів, германізмів і західнослов'янізмів, як наприклад: броваръ, вароватися, власност, войт, габати, гетманъ, голдовати грунтъ, єднати, зрада, квитанция, келіхъ, коштъ мастеръ, канцлеръ та ін. [12, с. 217]. Внаслідок посиленні словотворчих тенденцій у мові українська лексика поповнюється новими словами, переважне службовими, а також прислівниками, як наприклад задля, зарады, поблизу, впрост, подъ часъ і подібне. У 16-17 ст. українська мова активно виробляє лексичні засоби для вираження нових понять у галузі суспільних відносин, права, мистецтва, засобів виробництва і подібне. У писемних пам'ятках цього часу представлені такі нові слова, як: козацтво, поспольство старшина, стан, обозний, гетьманство, игуменство, громада, рицарство, опекунъ, гармата, гаковница, мушкеты, сурма, штурм.

Виникнення на початку XIX ст. нової української літературної мови переважно на народній основі сприяє відборові виражальних засобів на всіх рівнях мовної структури. Мова українських письменників відбиває деяі живі процеси в усному мовленні, наприклад розширення вживання фонеми у

зв'язку із збільшенням у мові кількості запозичених слів з нею, поступову заміну суфікса дієслова основ -ова- більшості позицій його фонетичним варіантом -ува, -стягнених прикметників над нестягненими, занепад у більшості говорів морфемного, вираження особових значень у формах минулого часу дієслів. Літературна мова відбиває постановні процеси словотворенні зокрема прислівників (звідкіля, звідсіля, відю відти, відси, доки, доти, поки, навіщо, напрямки, навпрямки, навтіки, навприсідки та ін. Відбувається активний обмін лексикою різних діалектних масивів, чому сприяє видання словників української мови [13, с. 318]. У другій половині XIX ст. помітне вже протистояння літературної мови й народних говорів, що є характерним для кожної розвиненої національної мови.

Література

1. Крымский А. Е. Укр. грамматика. – М., 1907. – Т. 1-2. – 206 с.
2. Соболевский А. И. Лекции по истории рус. языка. – М., 1907. – 134 с.
3. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории рус. языка. – П., 1915. – 278 с.
4. Булаховський Л. А. Питання походження укр. мови. – К., 1956. – 199 с.
5. Бевзенко С. П. Істор. морфологія укр. мови. – Ужгород, 1960. – 512 с.
6. Питання істор. розвитку укр. мови. – Х., 1962. – 571 с.
7. Самійленко С. Г1. Нариси з істор. морфології укр. мов. – Ч. 1-2. – К., 1964. – 780 с.
8. Филин Ф. П. Происхождение рус., ук и белорус. языков. – Ленинград, 1972. – 654 с.
9. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Історія укр. мови. Фонетика. – К., 1979. – 453 с.
10. Історія граматика української мови. – К., 1980. – 367 с.
11. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янськоі літературної мови – К., 1985. – 134 с.
12. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV-XVI ст. – К., 1985. – 288 с.
13. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К., 1981. – 401 с.